

a fentiekén túl is szükséges, hogy a felsőoktatási könyvtárak funkció- és feladatrendszere – mind mikro-, mind pedig makrokörnyezetükben – tisztázott legyen. Ehhez pedig a kultúrpolitikának meg kell teremtenie a stabil jogi hátteret, a kultusztárcának pedig ki kell dolgoznia azokat a jogszabályokat és normatívákat, amelyek nélkül a könyvtárak helyzete semmit sem fog javulni.

Tehát a felsőoktatási intézmények könyvtárait arra a szintre kell fejleszteni, hogy képesek legyenek – a fejlett országokhoz hasonlóan – hagyományos könyvtári feladataik mellett információs központként is funkcionálni. Ha erre képessé válnak, akkor a huszonegyedik század trendjeinek és az információs társadalom kihívásainak – megújulva – meg tudnak majd felelni, ha nem, akkor továbbra is csak vegetálnak, és kimaradnak abból a megújulási lehetőségéből, amit ez az alkalom felkínál.

Sipos Anna Magdolna
ELTE TFK könyvtárigazgató

Egyetemi könyvtár és jövőképek Finn beszámoló: aggodalmak

T. Nurminen írása fontos tünetekre és tendenciákra irányítja az olvasó figyelmét. Kiemelek néhányat:

- „a könyvtárak tevékenysége és szolgáltatási szintje... talán erőteljesebben változott, mint bármikor korábban”;
- „az információs társadalom felől ... jelentkező elvárások ... igényes feladatok elé állították a könyvtárakat”;
- „az egyetemek összkiadásának 4,2%-át tették ki a könyvtári kiadások. A részesedési arány az utóbbi tíz év alatt harmadrésznnyit csökkent” (1987: 6,2%, 1996: 4,2%), a „könyvtári kiadásokból a bér aránya 56%-ra emelkedett, s ez kétszerese volt a dokumentumbeszerzésre fordított” hányadnak (27%), mely utóbbi „1987-ben még 40%-ban részesedett a kiadásokból”;
- „1987. és 1996. között az egy hallgatóra jutó gyarapítási összeg” – a távhallgatókkal együtt számolva – 40%-os csökkenést mutat,
- „az időszaki kiadványok rendelését számottevően” csökkenteni kellett, ugyanakkor a teljes gyarapítási kiadáson belül ennek részaránya a kilencvenes évek elején általános 50%-os szintről „1996-ban már 62%-ra nőtt”;
- a könyvtárközi kölcsönzések terén bevezetett térítéses rendszer hatására előbb 40%-kal csökkent az igénybevétel, majd az „utóbbi években... nőtt a kereslet, de még mindig 30%-kal kevesebb, mint az ingyenesség idején volt”;
- a „kari és intézeti könyvtárak a beszerzési keretkből” 50%-kal részesednek, az „intézeti könyvtárak anyagát kevesebben használják”.

Következésképp: a növekvő elvárások és átalakuló szolgáltatásrendszer idején a finn egyetemi könyvtárak költségvetési pozíciója romlott, a fajlagos (például egy hallgatóra számított) ráfordítás csökkent, az egyetemen belüli könyvtári részarány visszaesett, a növekvő hiányt pedig bevételekből igyekeznek mérsékelni (a teljes kiadásból közel 15% nem költségvetési pénz), az egyetemen belüli széttagoltság (központi-kari-intézeti könyvtárak) rontja a hatékonyságot.

Mondjuk-e, hogy ez mind-mind ismerős a magyar egyetemi könyvtárakban dolgozók számára? Cseppnyi túlzás nélkül: a helyzet nálunk még sokkal drámaibb. Nem is egyszerűen a számok okán.

A finn egyetemek kiadásai 1996-ban elérték a 310 milliós nagyságrendet. Egy hallgatóra 600 márka (a távoktatást beszámítva: 400 márka) gyarapítási keret jutott. Ez természetesen többszöröse a magyarországinak. A finn szakértő a tendenciát tartja rendkívül veszélyesnek. Így fogalmaz például: „amennyiben lényeges emelkedés nem következik be a gyarapítási keretekben, az időszaki kiadványok el fogják vinni annak teljes összegét, mint ahogyan már most is vannak könyvtárak, ahol ez a helyzet”. Nézzünk körül kicsit: tőlünk nyugatabbra.

Nemzetközi háttér: könyvtár – felsőoktatás

Az elmúlt évtizedről általunk a közelmúltban ismertetett amerikai, angol és német egyetemi könyvtári adatok (a Pécsi Könyv- és Infotár 1996–1997. évi számaiban) alapján a főbb folyamatok következőképpen summázhatók:

- jelentősen nőtt – és nő – a hallgatói-olvasói létszám;
- az áremelkedés következtében a gyarapítási összegek reálértékben csökkenő tendenciát mutatnak; a mindenkori összegből növekvő hányadot kap a folyóirat- és az adatbázis-vásárlás;
- a könyvtárosi létszám stagnál vagy csupán részmunkaidős (főként egyetemista) munkatársakkal növekedik;
- erőteljes technikai fejlesztés megy végbe.

Ennek további következményei:

- romlik a fajlagos hallgatói ellátottság színvonala (csökken az egy hallgatóra jutó új beszerzésű könyvek és folyóiratok száma);
- a könyvtári költségvetésen belül csökken a bérköltség, növekszik a gyarapítás és a fejlesztés részaránya (a három tényező „bevett” részesedése: fele bér+mindenféle bérhez kapcsolódó közteher, egyharmad gyarapítás, egyharmad fejlesztés);
- erőteljes innováció érvényesül: megszokott tevékenységek helyett egyre újabbak és újabbak születnek;
- megnő a legkülönbélebb együttműködési vállalkozások (a gyarapítástól a dokumentumszolgáltatásig, a feltárástól a fejlesztésig, stb.) jelentősége, mint-hogy ennek révén pótlólagos erőforrásokhoz lehet jutni;
- az utóbbi kezdeményezések kormányzati támogatást élveznek;
- a könyvtárosi gárda újjító-kezdeményező készsége a kívánt siker egyik legfontosabb elemévé válik.

Nevezzük a fentieket rövid- és középtávú erővonalaknak. Van benne jócskán kihívás számunkra is: mit, milyen irányban kellene fejleszteni, illetve legalább értelmezni.

Ugyanakkor senki nem tudja még, milyen lesz húsz vagy huszonöt év múlva a felsőoktatás. Azaz néhány dolog nyilvánvaló:

- legalább az adott korosztály fele a felsőoktatás résztvevőjévé válik;
- minden aktív dolgozó s különösen az irányító szerepkörű diplomások esetében törvényszerű lesz az állandó tovább-, még pontosabban: önképzés (már a mai Japán minden második aktív dolgozója valamit tanul munkája mellett), azaz „életfogytiglani” tanulásra leszünk ítéltetve – legalábbis azok, akik dolgozni kívánnak;
- egyre jelentősebbé válik a távoktatás minden szinten, de különösen a felsőoktatásban, ami felveti a földrajzilag-fizikailag helyhez kötött „egyetem” jövőbeni szükségességének kérdését (már ma van a világban néhány száz technikailag elsőrendű eszközöket bevető, például műholdas programszórást megvalósító „nyitott” vagy „virtuális” egyetem), és elképzelhető olyan jövőkép, hogy az egyetemi centrum fő funkciójává a minőségi oktatási anyagok kidolgozásának szervezése-terjesztése és a vizsgáztatás válik;
- egy ilyen jövőbeni felsőoktatás eredményessége érdekében gyökeresen át kell alakulnia az általános és közoktatásnak, hogy főként a tanulás megtanulását és megszerettetését biztosíthassák (Oktatás – rejtett kincs. A Jacques Delors vezette Nemzetközi Bizottság jelentése az UNESCO-nak az oktatás XXI. századra vonatkozó kérdéseiről, 1996., magyar kiadás: 1997.);
- a felsőoktatás – ahogy közel ezer évvel ezelőtti létrejötte óta igazában mindig is így volt – tényleg globális jellegűvé válik, mind értékei, mind módszerei, mind pedig az érvényesülő versenyhelyzet tekintetében;
- átalakul a felsőoktatás finanszírozása (főként köz-, vagyis kormányzati pénzek helyett „nyomulni” fog a változatos (profit- vagy nonprofit célzatú) privátszféra.

A könyvtári terület hosszú távú kilátásai ennél még bonyolultabbak, pontosabban még nehezebben kitapinthatóak, s aligha biztatóak:

- a könyv- és lapkiadás fél évezredes „birodalmát” egyre jobban szorongatja a számítógépes–televíziós–telekommunikációs világ a maga rámenősségével, relatíve legalább tízszeres tőkeerősségével, s nem utolsósorban attraktivitásával, lenyűgözően szórakoztató – és mindenhol hozzáférhető – képességével, más szóval a tartalomipar terén soha nem látott verseny fog dúlni a piaci részesedésért;
- a telematikai lehetőségek az egész eddigi közvetítő triász (könyv- és lapkiadás + terjesztés + könyvtárak) szerepének nélkülözhetetlenségét;
- a könyvtárak mindig is döntően valamilyen nagyobb társadalmi rendszer (köz- és felsőoktatás, kutatás, egészségügy, közművelődés, stb.) szerényebb presztízsű (tehát szerényebben dotált) alrendszerei voltak, s minthogy a „fenntartó” rendszer maga is anyagi és identifikációs válságon megy át, törvényszerűen még hátrányosabb helyzet alakulhat ki a könyvtárak számára;
- a könyvtárosok bérezése nem alapulhat „Átlag Lajos”-szemléleten, hisz épp a siker szempontjából meghatározó fontosságú, kreatív és nagy teljesítményű munkatársakat diszpreferálja.

Útkeresés hazai szemmel

A mai egyetemi könyvtár kicsi, széttagolt, alulfinanszírozott, alacsony presztízsű intézmény (e jelzők általában is elmondhatók a hazai könyvtári hálózat tag-

jairól – talán egy pár tucat kivétellel). A mai egyetem a túlélésért küzd, legyen szó kicsiről vagy nagyról, fővárosiról vagy vidékiről.

A mai kormányzat sok csatornán hint pénzt intézményeinek, minden csatornán csak keveset, s a divatossá vált pályáztatás növeli a kiszolgáltatottságot. A választási ciklusok táján általában növekszik az ígéretési „együttható”, hogy azután következzenek a kijózanodás percei-évei.

A magyar könyvtárügy a hazai GDP 1-2 ezrelékével gazdálkodik. Az egyetemi könyvtárak az egyetemek költségvetésének 2-5%-ára – általában csökkenő részarányára – számíthatnak (a JPTE 1994-ben költségvetésének csaknem 4%-át biztosította könyvtári hálózatának, e részarány 1998-ban már nem éri el a 2,6%-ot).

A fentiek nem indokolják az optimista hangütést, ha a jövőre gondolunk.

Legyünk-e pesszimisták?

Akasztófahumorról elmondhatjuk: mi vezetjük a világszakmát. Az amerikai egyetemi könyvtári költségvetésre az országos ajánlás az összegyememi kiadások 6%-át igényli, ennyi volt még pár éve finn barátainknál is, kik most körülbelül 4% körülit kapnak mindössze, ám ezt az arányt nekünk sikerült már évekkal ezelőtt „elérnünk” s azóta folyamatosan „alulmúlnunk”.

Mégis, mire lehet építeni a jövőben?

Az egyetemi könyvtárak (úgy-ahogy) ellátnak legalább 150 ezer olvasót, ezek döntő többsége pedig diák – tehát a jövőnk színe-java. A hallgatóság rendkívül differenciált: jócskán vannak nyelveket tudó, világlátott, a számítógéppel vígan szörfözők, másrészt alapvető anyagi-szellemi gondokkal küzdők egyaránt. A mai oktatás alig képes valamit mozdítani a helyzeten az esélyegyenlőség dolgában. Képes-e akkor segíteni a könyvtár?

Egyetemi könyvtáraink többsége tudja a dolgát, s kiismeri magát az új, informatizált világban, ha pedig esély adódik, lendületesen fejleszti szolgáltatásait.

Következésképp az egyetemi könyvtárak – még mindig – elég jó szakembergárdával sáfárkodhatnak. Körükben nő a meggyőződés, hogy az egyetemi – és más tudományos – könyvtárak célirányos együttműködését erősíteni kell.

Ezt a hármast kellene kiszabadítani a mi nyűgök hálójából. Elképzelhetetlenül sok tennivalónk van a 150 ezer olvasó javára. Tekintsenek nyugodtan szélsőségesnek, ha az alábbi példát követendőnek tartom. Egy vidéki angol egyetem központi könyvtára most, 1998-ban (az akadémiai év őszi nyitányára) átalakítja teljes működését: ötszintes épületében a bejárati szinten minden jelenlegi ezt-azt megszüntet, hogy telehíthesse felhasználói számítógépekkel, s így fog ősztől heti hét napon huszonnégy órás nyitva tartást szervezni. Ez nyilván nem David Baker vagy Jean Stewart „fejéből pattant ki”, látták a hasonló amerikai mintát, s még inkább: érzékelik a szükségletet. Ezért megvalósítják természetesen (!) mindenféle személyi fejlesztés nélkül. Akarjuk-e vagy nem: a felhasználó érdekében kell élnünk (s halnunk, ha másként nem lehet?). Lehet ideig-óráig itthon azzal érvelni: erre itt nincs (még) igény. Válaszom: ez csak részben igazolható állítás, másrészt nekünk jobb lenne *most* bizonyítanunk.

Aki nem teszi igazán nélkülözhetlenné magát, az nélkülözhetővé válhat. Az informatika világában az egyetemi könyvtár legyen a legkorszerűbb számítógépes szolgáltatások műhelye: előállítója és terjesztője. A könyvtár lendületesen építse

adatbázisait – elsősorban gépi katalógusát –, azután szerezzon be minél több tudományos adatbázist, digitalizált szöveg-, hang- és képgyűjteményt. Még jobb, ha ezt együttműködő intézmények teszik: én ezt és ezt szerzem meg és szolgáltatom, magamnak és nektek is, ti meg azt és azt, s természetesen nekünk is biztosítjátok a hozzáférést. Húsz-harminc ilyen könyvtári szolgáltatóhely már lefedhetné az országot és a legtöbb ismeretágot.

Végül, harmadszorra: ismét a munkatársak. Van-e elég harcostárs egy ilyen jövőkép megvalósításához? Optimistát játszanék, ha igennel válaszolnék erre a kérdésre. Igennel arra merek válaszolni, hogy egy ilyen csapat megteremthető. Erkölcsi és anyagi ösztönzőkkel, a teljes demokrácia légkörével, a jó minta követésére buzdító külföldi (nemzetközi) együttműködéssel. Elkerülhetetlen a közalkalmazotti bérrendszerben meglévő egyenlőségi rendszer megszüntetése. Ha megmarad, végzetes marad a hatása. És még: az egyetemi könyvtárba be kell „engedni” – munkatársnak – az egyetemistát. Sok feladat jól a kezére állhat. A tandíjprés az igyekvőket ilyen tennivalók vállalására fogja sarkallni. A „tipikus” amerikai egyetemi könyvtári személyzet struktúrája (teljes munkaidőre átszámítva): egynegyed diplomás szakember–egynegyed egyetemista–kétnegyed technikai, szaktanfolyamokon kiképzett munkatárs. A nemzetközi szakirodalom foglalkozik a kreatív, az újat segítő–vállaló és a megbízható, de inkább csak reprodukív, a változásokba (kisebb-nagyobb „sóhajtásokkal”) belenyugvó típusú munkatársak kívánatos arányával az adott szervezet létszámába. E három típusból jönnek minősül az olyan megosztás, ha a kreatív csoport aránya eléri a 10%-ot, az újat vállalóké kétharmad körül van, s a harmadik csoport aránya egynegyed körüli. Most ne értékeljük (nem is tudjuk) a hazai könyvtári személyzetünket. Kézenfekvő, hogy itt komoly változás szükséges. Az első két csoportnak többségi pozíciót kell szereznie.

A „pécsi recept” tehát (egyelőre inkább csak magunknak kijelölt irányként, semmint valóságként): karcsúsított–fiatalított (egyetemistákkal is számoló) személyzet+erőteljes automatizálás, adatbázis-szolgáltatás felé elinduló gyarapítás-rekonstrukció+a szolgáltatások növelése (felhasználói gépek száma, hosszú nyitva tartás és minden, ami még kapós).

Ennek Pécsen az elején tartunk. Nem kell mondanom: az elmúlt éveket ki kellett bírni, a túlélés volt az elsődleges – de nem egyetlen – parancs. Mert hisz a semmiből fejlesztettünk, ugyanakkor országosan is erős nyitvatartási rendszert működtetünk, új kiadványok–szolgáltatások jelentek meg. Mégis, ismétlem: az elején tartunk, tennivalónk rengeteg van. Hogy mi minden sikerül, sokban rajtunk – de nem egyedül rajtunk – múlik.

Három jövőkép is elképzelhető:

- 1) Egy sodródó „kompország” (Ady), mely nem nyugatra, inkább a (minőségileg leértékelő) „keletre” tart, mert nincs belső konzisztenciája, nincs valódi megújulási szándéka. Van erre esély, sajnos.
- 2) A „ragadozó” paradicsoma, egyfajta „Szibéria”, ahol a legerősebbek érvényesülnek, a többiek kisodródnak, jelentéktelenné válnak.

E jövőképek egyike sem töltheti be a felsőoktatási (egyetemi) könyvtári funkciókat, hiszen vagy nem európai szintet kínál, vagy csupán egy szűk rétegnek.

- 3) A harmadik a legnehezebb, a legtöbbet követelő s a legkisebb esélyű, ahogy a népmesék harmadik fiújának próbálkozása is. Könyvtáros és olvasók (egyetemi diákság+képviselési szerveik), fenntartók és oktatáspolitikai szerves együttműködését kívánó ez a kép: feltétele, hogy az Európában versenyképes diplomásokat kibocsátó magyar felsőoktatás stratégiai „pillérének” tekintse a könyvtári rendszerét, és hogy a könyvtárosok igazi s nem mesebeli Münchhausen báróként legyenek képesek kijuttatni magukat a mindenkori „mocsárból” (szakértelemmel, takarékos üzemvitellel, együttműködéssel)...

A mai valóságban ott érzékelhető mind a három jövő lehetősége.

Sonnevend Péter
a JPTE Könyvtára főigazgatója

